

Komponenty lidské neverbální komunikace

Zdeněk Klein

Neverbální komunikace je biologicko-psychosociální jev, kterým se rozumí přenos informací mezi dvěma (i více) jedinci bez použití artikulované řeči. O tom, že hraje významnou a nezanedbatelnou roli v sociálním chování člověka, svědčí i řada úsloví z obecné češtiny. Přes jejich leckdy značnou sémantickou neurčitost téměř všichni máme správnou představu, jaké chování je popisováno, jaká informace byla předána (mluvíme někdy o tzv. folkové psychologii¹⁾).

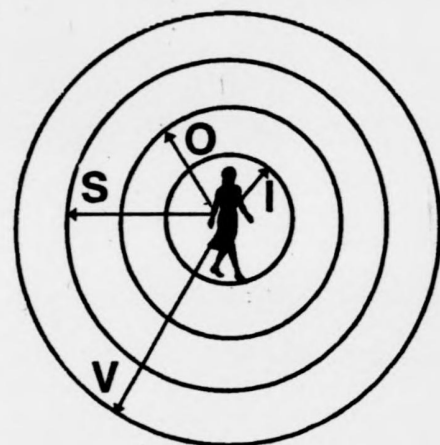
Na neverbální komunikaci se podílejí všechny smyslové analyzátoři (zrak, sluch, hmat, čich, chuť) být v nestejně míře v závislosti na osobnostních charakteristikách jednajících, ale hlavně na aktuálním sociálním kontextu. Jde o dosti složitou souhrnu mnoha komponent, přičemž uplatnění některé z nich (např. dotyk druhé osoby) závisí na momentální konfiguraci jiných (např. vzájemné vzdálenosti osob). Ty, které jsou jakousi fyzickou podmínkou umožňující uplatnění ostatních, můžeme označit jako **komponenty I. řádu** - patří sem především 1. tzv. prostorové chování, 2. pozice (angl. posture), kterou těla partnerů v komunikaci zaujímají a také 3. postavení těl partnerů vůči sobě navzájem, tzv. úhel frontálních rovin. Ostatní komponenty, které se mohou aktuálně do komunikačního procesu zapojit (či nezapo-

jit) až teprve s ohledem na konfiguraci těchto tří, můžeme označit jako **komponenty II. řádu**. Patří sem především tzv. chování očí (angl. gaze behavior, jde o směr a délku jednotlivých pohledů), mimické vzorce, gestikulace, chování dotykové, mimoslovní komponenty verbálního projevu (hlasitost, rychlost aj. - angl. paralanguage) a také komunikace pomocí čichu a chuti.

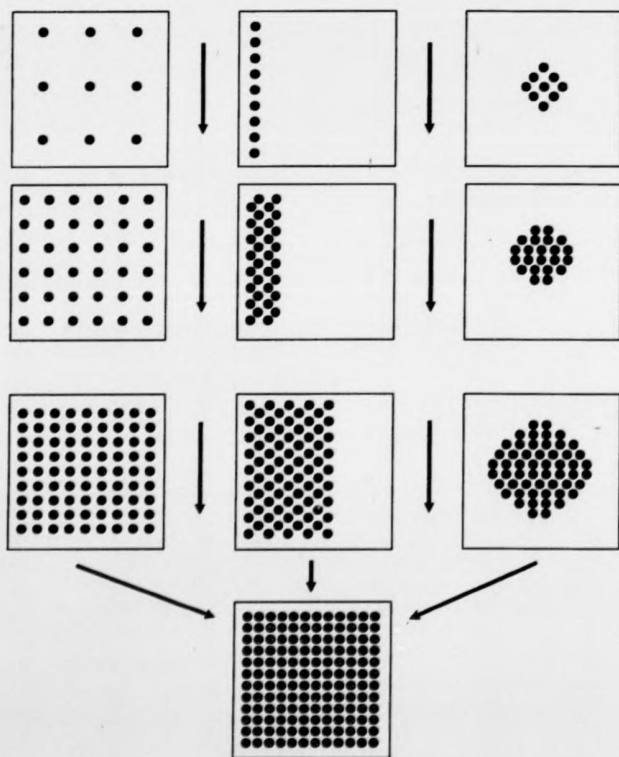
Na nejobecnější úrovni můžeme říci, že zpráva (informace) je předávána pomocí určité změny některé z komponent, a to změny, která probíhá v reálném čase a prostoru. Podstatným přínosem pro objektivní studium lidského neverbálního chování byla klasická etologie živočichů se svým pečlivým pozorováním chování v přirozených situacích, popisem jednotlivých prvků chování a zaznamenáváním jejich současného ča-

soprostorového výskytu (tzv. vzorce chování), a také s objevem specifické spjatosti výskytu pouze některých behaviorálních vzorců s určitým motivačním stavem (vyladěností) organismu.

Odtud lze také vyjít při stručném popisu tzv. komponent I. řádu. Vyberte si některou z přirozených sociálních situací, které jste jistě již v životě zažili: (Ad 1.) Přišli jste s partnerkou do poloprázdné kavárny a pečlivě jste si vybrali stůl, kde můžete posedět opravdu sami. Vzpomeňte na silný afekt nevole, jaký ve vás vyvolá nově přichozí, když vás požádá, zda může přisednout. (Ad 2.) Jdete do nemocnice na návštěvu nejbližšího příbuzného, který tam byl převezzen po vážné autonehodě. Stupeň vašeho rozruše-

Obr. 1 Schematické znázornění pomyslných prostorových zón, v nichž každý jedinec uskutečňuje svoji interakci s ostatními: I - intimní, O - osobní, S - sociální, V - veřejná

Obr. 2 Tři hlavní způsoby obsazování určitého prostoru - zleva: sítovitě (netting), lavinovitě (increasing) a soustředně (concentric)

ni - často s bouřlivým fyziologickým doprovodem - bude mj. úměrný pozici těla, ve které svého blízkého poprvé spatříte. Můžete ho zastihnout nehybného na lůžku, sedícího na chodbě, příp. vám jde sám vstříc. (Ad 3.) Jdete o cosí požádat svého pana šéfa, který se po celou dobu vaší přítomnosti na vás nejen nepodívá, ale zůstane k vám otočen zády a tuto polohu nezmění. I málo citlivého člověka to velmi znejistí. Dalších příkladů z každodenního života lze uvést nekonечно mnoho.

1. Prostorové chování

Tato komponenta lidské neverbální komunikace souvisí s etologickým pojmem teritoriality (ve smyslu K. Lorenze, 1935, z lat. terra-země, území, prostor) a zahrnuje v sobě dva termíny: teritorium a teritoriální chování. Teritorium²⁾

¹⁾ „Dělal na mne ramena“, „byl vzteky bílej“, „skoro se před ním plazil“, „ukázal nám záda“, „nemohu ho ani cítit“.

²⁾ Teritorium je v etologii živočichů definováno jako ta část území obývaného jedincem (párem, skupinou), kterou aktivně obhajuje.

Obr. 3 Běžná sociální interakce čtyř osob dokumentuje bohatou variabilitu všech tří komponent I. řádu (intimní a osobní zóna; pozice těla – stojící, ležící, klečící; úhly, v nichž jsou zúčastnění vůči sobě postaveni). Současně také dokládá, že intimní zóna spolu s téměř rovnoběžným postavením frontálních rovin umožňuje optimální „zapojení“ dalších komponent (II. řádu) lidské neverbální komunikace, jako jsou pohled z očí do očí, odečítání mimických vzorců i vzájemný tělesný dotyk

můžeme definovat jako část prostoru, která patří k nutným podmínkám optimálního průběhu určité aktivity jedince, páru (hovoříme též o dyádě), rodiny, skupiny malé (ca do 30 jedinců) a skupiny velké (stovky osob a více). Rozdělení skupin je pouze orientační a je třeba ho vždy definovat při zkoumání konkrétního jevu. Ilustrujeme zde jen zřejmé rozdíly v některých mechanismech chování, např. jedné školní třídy oproti druhé a mezi chování např. dvou států (teritoriální spory na společných hranicích aj.).

Teritoriální chování, tak často pozorované v živočišné říši, zahrnuje i u člověka čtyři druhy aktivit:

1. Vyhledání teritoria – jako součást jiného motivačního okruhu, např. pro realizaci chování potravního, rozmnožovacího, odpočinkového, výchovného aj.

2. Obsazení teritoria – jedinec musí daný prostor fyzicky zaujmout.

3. Označení (též: označování) teritoria – zřetelné označení hranic daného prostoru, u člověka nejčastěji vizuálně. (Rozmanité ploty, nápisy „Vstup jen pro zaměstnance“ aj.)

4. Hájení teritoria – tj. obrana prostoru před příslušníky svého vlastního druhu.

Takřka učebnicovým příkladem takového chování je příchod studenta do veřejné studovny. Pečlivě se rozhlíží po celé místnosti, zkoumá potenciální sousedy (1.), nakonec se posadí za vybraný stůl (2.), rozloží po desce stolu skripta, tužky aj., zvl. když místo krátkodobě opouští (3.). Najde-li po návratu svoje věci na jedné straně stolu a místo obsazené jinou osobou, nastoupí individuálně variabilní hájení teritoria (4.). Občas můžeme číst námitky proti existenci teritoriálního chování v pravém slova smyslu u *Homo sapiens*. Pocházejí patrně od lidí, kteří nemuseli nikdy cestovat vlakem. Jistě by si vybavili leckdy až komické procházení některých jedinců mnoha vagonů a často i s mnoha zavazadly, než konečně objeví zcela prázdné kupé. Dalšími příklady lze uvést mnoho.

Jaká je praktická užitečnost takovýchto pozorování a úvah? Je docela dobře možné, že některé z konfliktů v interpersonálních vztazích, dosud vysvětlované v termínech běžně uvažovaných motivací (např. sobeckost, agresivita aj.) mohou ve skutečnosti vyplývat

z porušování (resp. z hájení) osobního, párového, rodinného či skupinového teritoria. Nelze ani vyloučit vznik některých neurotických potíží (či jejich prohloubení) při déletrvající nemožnosti realizovat příslušnou aktivitu teritoriálního chování. Vzpomeňme např. na konflikty v bytech obývaných příslušníky více generací, na některé problémy s nedostatkem soukromí v nemocnicích, na skutečně tíživé problémy starých lidí po jejich přestěhování, či v domovech důchodců apod.

Prostorové chování – stejně jako ostatní komponenty lidské neverbální komunikace – je silně ovlivněno sociální situací (kontextem), ve které se odehrává, tzn. že je závislé i na vzájemném vztahu mezi partnery interakce. Americký antropolog E. T. Hall (1959) rozlišuje celkem čtyři druhy „prostorů“ (též: zón), kterých lidé ve vzájemných stycích užívají zcela automaticky, jaksi podvědomě a jejichž nedodržování (oběma směry) je pocítováno velmi nepříjemně. Lze je opět doložit na několika příkladech z běžného života, v nichž vzájemná vzdálenost dvou jedinců od sebe – a tedy i velikost prostoru, který spolu současně sdílejí – se bude postupně zvětšovat. Loučení matky s děckem (těsný kontakt, tzv. intimní zóna), setkání dvou bývalých spolužáků (ca 0,5–1,5 m, tzv. osobní zóna), rozmluva s ředitelem podniku (ca 1,5–2,5 m, tzv. sociální zóna) a konečně běžné potkávání neznámých osob na veřejném prostranství (ca 2,5 m a více, tzv. veřejná zóna). (Viz obr. č. 1.)

Ačkoli v těchto kategoriích téměř nikdo při vlastním chování neuvažuje, lze

se o stabilitě, s níž se v aktuální situaci „správně“ zachováme, přesvědčit jednoduchým pokusem: tři navzájem neznámé osoby na tramvajové zastávce téměř vždy zaujmají mezi sebou zhruba stejnou vzdálenost. S velikou spolehlivostí také většinou odhadneme, kam se postaví nově přichodící, jehož příchod není téměř zaregistrován. Přistupme však sami k některému z čekajících do jeho nejtěsnější blízkosti (do jeho intimní zóny) – vzbudíme nejen pozornost ostatních přítomných, ale „postižený“ od nás rychle poodstoupí. Záleží už potom jen na jeho osobnosti, použije-li k obraně své intimní zóny prostředků verbálních, neverbálních (prudké otáčení hlavou) či brachiálních (hrubě nás odstrčí).

Prostorové chování je v různých kulturách značně odlišné, vhodným poučením před cestou do neznámé ciziny jsou kupř. současné filmy z dané kulturní oblasti.

Zmíňme na závěr této části ještě tři odlišné způsoby, jakými vymezený prostor obsazuje skupina osob. Jednotlivci (příp. páry) si při takovém obsazování udržují relativně stejné meziosobní vzdálenosti a jejich postupné zmenšování je akceptováno pouze tehdy, když není na úkor ostatních. Způsob, jakým se toto obsazení děje, závisí na podnětu, kvůli němuž se prostor obsazuje. Je-li takový podnět rozložen rovnoměrně po celém prostoru, je obsazován též rovnoměrně, tzv. síťovitě (angl. netting), např. při odpočinkové aktivitě, při slunění apod. Je-li podnět pouze na jedné straně prostoru, začíná jeho obsazování právě z této strany, např. obsazování nečíslovaných sedadel v divadlech,

nebo naopak odzadu dopředu, jak to vidíme leckdy v posluchárnách - jde o tzv. lavinovitý způsob (angl. increasing). Je-li podnět umístěn centrálně, obsazuje se prostor postupně v soustředných kruzích; seskupují se tak např. lidé kolem ohniště, ale je také patrný při stavbě měst okolo soutoku řek apod. - tzv. soustředný způsob (angl. concentric). (Viz obr. č. 2.)

2. Pozice těla

Americký badatel Gordon W. Hewes uvádí ve své práci *The Anthropology of Posture* (1957): „...člověk se liší od lidopů svou vzpřímenou pozicí těla, ale to je jenom jedna z tisíce pozic, kterých je jeho tělo schopno.“ Zabývá se mj. charakteristikou a výskytem jednotlivých pozic lidského těla, které jsou typické pro určité kultury po celém světě, byť nikoli primárně z hlediska jejich komunikativní funkce.

Zatímco prostorové chování lze vcelku spolehlivě kvantifikovat, ať již v jednotlivých délkových či plošných, musíme při pozorování a popisu pozic lidského těla vystačit se „slabší“, měřicí škálou, totiž s kategorizací. Je třeba dbát na to, aby jednotlivé kategorie byly dobře rozpoznatelné, tedy zcela jednoznačně definované (distinktní) a aby též jejich určování bylo spolehlivé. Nejsnáze se tato podmínka zajistí, když si zařazování pozic (ale platí to přirozeně i pro ostatní prvky chování!) ověříme shodou s dalším nezávislým posuzovatelem. Velikost takové shody se dá vcelku snadno vyjádřit i matematicky, a u opravdu seriózních behaviorálních studií se bez toho nelze obejít. Platí to pro výzkum chování obecně - tedy u živočichů všech druhů, přirozeně včetně druhu *Homo sapiens*.

Takových kategorií si můžeme vytvořit libovolný počet, rozhodující je, jakou otázku si klademe a jakou máme kapacitu pro jejich objektivní záznam. Představme si, že nás bude zajímat úči-

nek nějakého farmakologického preparátu na pohybovou (motorickou) aktivitu určitého typu pacientů hospitalizovaných v běžné nemocnici. Pro první hrubou orientaci bychom možná vystačili se šesti takovými kategoriemi pozic:

pacient - leží schoulen na lůžku, „zavinut“ (tzv. embryonální poloha), leží s končetinami nataženými, sedí (v lůžku či mimo něj), stojí, chodí, běhá.

Množství času za 24 hodin, které pacient stráví např. v pozici leží v poměru k pozici chodí, se bude měnit, přičemž k významné změně dojde u některých pacientů ihned po prvním podání léku, u jiných teprve 5. den apod.

Je pravdou, že takhle jednoduché to téměř nikdy nebývá (měří se celá řada komponent dalších, včetně fyziologických, psychosociálních aj.), ale jde o vcelku názorný příklad etologického přístupu ke zkoumání lidského chování. Pokud jde o běžnou mezilidskou komunikaci, jsou pozice těla odečítány velmi rychle a jsou i vcelku správně chápány. Pokleknutí na obě kolena (tj. výrazné snížení výšky těla vůči partnerovi) vyložené jinak než jako projev prosby, podřízení se, úcty, krátce řečeno submise, svědčí ovšem pro poruchu ve vnímání neverbálního chování. I používání pozic lidského těla je pod kulturním „tlakem“ dané společností a je také proměnlivé s časem, jak o tom názorně svědčí také oblast tzv. společenského chování. Pouhý vstup dámy do místnosti kdysi vymrštil přítomné pány ze židlí. Taková kolektivní změna pozice by dnes přicházející ženu spíše vylekala.

3. Vzájemný postoj tváří v tvář (úhel frontálních rovin)

Význam této komponenty lidského neverbálního chování je jednoznačně dán anatomii našeho těla. Všechny rozhodující smyslové orgány (přesněji: jejich receptory), zrak, sluch, chuť, čich, stejně tak jako mimické svalstvo aj.,

nalezlištěm středopleistocenních hominidů v Evropě.

Jeskyni Sima de los Huesos najdeme ve větším krasovém systému Cueva Mayor. Je přístupná 13 m hlubokou šachtou, pod níž terén prudce klesá. Výplň zde tvoří jeskynní jíly, slíny, písčité vložky a netopýří guáno. Lidské kosti se ve výplni objevují nepravidelně, bez anatomických vztahů, společně s kostmi fosilního medvěda (*Ursus deningeri*) a dalších šelem. Pozůstatky lidské činnosti a osídlení (kamenné nástroje, ohniště) zde chybějí. Stalagmitické vrstvy překrývající výplň jeskyně byly datovány pomocí radioaktivního uranu, čímž vznikla alespoň hrubá představa o minimálním stáří nálezů.

Novou sérii tvoří kompletní lebka č. 4,

jsou umístěny na přední, čelní (lat. frontalis) straně těla. Můžeme být od našeho partnera v nepatrné vzdálenosti (ca 0,5 m), můžeme být i ve stejné pozici (oba stojíme) a přesto - jsme-li k sobě otočení zády - je neverbální komunikace mezi námi omezena prakticky na minimum. Tato komponenta, totiž velikost úhlu, který mezi sebou svírají frontální roviny těl obou partnerů, se nejčastěji vyjadřuje ve stupních, přičemž komunikativně nejproduktivnější je tehdy, je-li úhel co nejmenší, příp. nulový, obě roviny jsou rovnoběžné, tzv. tváří v tvář. I když je tato komponenta jaksi méně „nápadná“ než obě předcházející, je ve vlastní interakci velmi citlivým indikátorem i nepatrných změn ve vztazích mezi účastníky komunikace a je také prakticky okamžitě registrována. Zvětšování tohoto úhlu vcelku spolehlivě vypovídá o méně vstřícných vztazích mezi partnery, právě proto, že je tak ztížena možnost komunikace neverbální, a dokonce úplné otočení se zády k druhému je pokládáno jednoznačně za odmítavé (nekomunikativní).

Často mohou nastat situace, kdy jeden z partnerů nemůže z nějakých důvodů zvětšit svoji vzdálenost (příp. úhel) v interakci s někým, s nímž ostře nesouhlasí, koho odmítá (obecná mluva je i zde velmi výstižná: „distancovat se od někoho“). „Vypomůže“ si tedy alespoň odvrácením zraku, zakrytím úst, příp. očí, také mimikou, gestikulací apod. To však již souvisí s chováním zrakovým, dotykovým a s ostatními komponentami tzv. II. řádu.

Snad se nám tímto velmi stručným popisem komponent I. řádu podařilo alespoň naznačit, jak velká a rozmanitá je výpovědní hodnota jejich vzájemných kombinací v mezilidské interakci (viz též obr. 3). Fascinující je skutečnost, že mnohá sdělení přenášena neverbálně vnímáme citlivěji a většinou správněji než sdělení verbální.

téměř kompletní lebka č. 5 a částečně dochovaná lebka nedospělého jedince č. 6. Objem mozku vykazuje velkou variabilitu (1 390 cm³ u lebky 4 a 1 125 cm³ u lebky č. 5). Morfologii lebek lze srovnávat v rámci středopleistocenních nálezů z Evropy i Afriky. Supraorbitální torus je dobře vyvinut jako u nálezů z Bilzingsleben, Steinheimu či Petralony a vykazuje již neandertaloidní rysy. Rovněž týlní části lebek předznamenávají morfologii neandertalců. V řadě znaků se tyto lebky naopak liší od asijského *Homo erectus*.

Nález tak celkově zapadá do současného vývojového schématu. Podle něho nálezy časného *Homo sapiens* v Evropě, mezi něž se řadí i Atapuerca, směřují k vyhranění neandertalců (*H. s. neanderthalensis*).

Objev v Atapuerce

Jiří Svoboda

V červenci 1992 byla v jeskyni Sima de los Huesos u Atapuerce v severním Španělsku objevena nová série kosterních pozůstatků hominidů starších než 300 tisíc let.

Atapuerca je v paleoantropologii již známou lokalitou (Živa 5/1991, str. 235). Jeskyně poskytl celkem 700 lidských kostí a zlomků, které náležejí nejméně 24 jedincům. Stala se tak největším